

PŘEDMLUVA K NOVÉMU VYDÁNÍ Z ROKU 1990

Podnětem nového vydání této knihy byly vnější okolnosti. Nakladatelství Luchterhand, jemuž vděčím za podporu při vydávání mých prvních knih, změnilo majitele, což si vyžádalo změnu nakladatele.

Čím více jsem byl při první opakované četbě této knihy po téměř třiceti letech v pokušení provádět změny, škrtat a doplňovat, tím jasněji jsem si uvědomoval, že to není možné: první zásah do textu by mě nutil k tomu, abych zdůvodnil, proč nepřepracovat celou knihu. To by však bylo nad síly autora, který se mezitím věnoval jiným věcem a nedržel krok s rozvětvenou badatelskou literaturou. Již tehdy bylo mé zkoumání výsledkem syntézy mnoha příspěvků různých disciplín, jejichž zvládnutí by dnes bylo o to obtížnější.

Rozhodnutí k nezměněné reedici rozebraného 17. vydání snad ospravedlní dva důvody. Za prvé neustálá poptávka po publikaci, která v různých studijních programech zdomácněla jako jakási učebnice; za druhé aktuálnost, kterou před našima očima dala strukturální přeměně veřejnosti opožděná revoluce ve střední a východní Evropě.¹ Ve prospěch aktuálnosti tohoto tématu – a jeho mnohotvárné-

¹ Habermas, J., *Die nachholende Revolution*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1990.

ho zpracování – svědčí také přijetí knihy v USA, kde byl její překlad v anglickém jazyce² publikován se zpožděním teprve v minulém roce.³

Příležitosti nového vydání bych chtěl využít k několika komentářům, které nemají ani tak přemostit časový odstup generací, jako jej spíše ozřejmit. Výzkum i teoretické otázky prodělaly od doby svého vzniku koncem 50. a počátkem 60. let určité změny, což je zcela obvyklé; s tím, jak se chýlil ke konci Adenauerův režim, měnil se také mimovědní kontext dobového zkušenostního horizontu, z něhož čerpá svou perspektivu i sociálněvědní výzkum; změnila se konečně má vlastní teorie, i když spíše pokud jde o stupeň komplexnosti než o základní rysy. Na základě prvního a nepochybně pouze povrchního seznámení s příslušnými tematickými oblastmi bych chtěl ony změny alespoň ilustrativně připomenout a dát tak podnět k dalším studiím. Výstavbu knihy přitom budu sledovat potud, že se budu nejprve zabývat historickým vznikem a pojetím občanské veřejnosti (kap. I. až III.), poté strukturální přeměnou veřejnosti, a to jak z hlediska transformace sociálního státu, tak z hlediska změny, kterou struktury komunikace prodělaly vlivem masmédií (kap. V. a VI.). Následně pojednám o teoretické perspektivě výkladu a jeho normativních implikacích (kap. IV. a VII.), přičemž si budu klást otázku, jak může předkládaná studie přispět k řešení otázek, které dnes opět zaujímají důležité místo v teorii demokracie. Má kniha byla vnímána především z tohoto aspektu, i když ani ne tak při svém prvním vydání, jako spíše v souvislostech studentské revolty a neokonzervativní reakce, kterou tato revolta vyvolala. Tu a tam se přitom stávala předmětem polemik, a to jak zleva, tak i zprava.⁴

² Habermas, J., *The Structural Transformation of the Public Sphere*, MIT Press, Boston 1989.

³ Při této příležitosti se v září 1989 na University of North Carolina v Chappel Hill konala živá a pro mne mimořádně poučná konference, jíž se vedle sociologů, politologů a filosofů účastnili také historici, literární vědci, odborníci v oblasti komunikace a antropologové. Jim všem děkuji za podnětné připomínky. (Konferenci organizoval Craig Calhoun a texty byly publikovány in: Calhoun, C. (ed.), *Habermas and the Public Sphere*, MIT Press, Cambridge 1992; pozn. překl.)

⁴ Jäger, W., *Öffentlichkeit und Parlamentarismus. Eine Kritik an Jürgen Habermas*,

I. Vznik občanské⁵ veřejnosti a její pojetí

(1) Mým hlavním cílem, jak je možné odvodit z předmluvy k prvnímu vydání, bylo rozpracovat ideální typ občanské veřejnosti z historických kontextů anglického, francouzského a německého vývoje v 18. a raném 19. století. Vypracování pojmu, který odpovídá určité epoše, vyžaduje stylizované zdůraznění charakteristických rysů společenské reality, která je daleko komplexnější. Jako při každém sociologickém zobecnění jsou volba, statistická závažnost a zvažování dějinných trendů a příkladů problémem, který v sobě skrývá velká rizika především tehdy, když člověk nevychází, tak jak to činí historik, z pramenů, nýbrž když se spíše opírá o sekundární literaturu. Ze strany historiků mi byly oprávněně vytýkány „empirické nedostatky“. Mírným uklidněním je pro mne příznivé hodnocení Geofa Eleye, který ve svém obsáhlém a podrobně doloženém příspěvku na výše zmíněné konferenci tvrdí: „Při opětovném čtení knihy... je překvapivé sledovat, jak je argumentace pevně a dokonce podnětně odůvodněna historicky, s ohledem na omezenost tehdejší literatury.“⁶

Základní rysy mé analýzy potvrzuje souhrnný výklad H.-U. Wehlera podložený velkým množstvím literatury. V Německu se koncem 18. století vytvořila „malá, avšak kriticky diskutující veřejnost“.⁷ Z obecného čtenářského publika, složeného především z obyvatel měst a měšťanů a přesahujícího obec učenců, z publika, které už intenzivně nečte stále dokola několik málo standardních děl, nýbrž zvyká si číst i nové publikace, takřka ze středu soukromé sféry vzni-

W. Kohlhammer, Stuttgart 1973; s ohledem na recenze srov. Görtzen, R., *J. Habermas: Eine Bibliographie seiner Schriften und der Sekundärliteratur 1952-1981*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1981, s. 24 n.

⁵ Německé pojmy „Bürger“, „bürgerlich“ překládáme do češtiny podle daného kontextu jako občan, občanský, měšťan, měšťanský, buržoa, buržoazní; pozn. překl.

⁶ Eley, G., *Nations, Publics, and Political Cultures: Placing Habermas in the Nineteenth Century*, 1989 (rukopis). (Text byl pod stejným názvem publikován in: Calhoun, C. (ed.), *Habermas and the Public Sphere*, s. 294; pozn. překl.)

⁷ Wehler, H.-U., *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, 2 sv., C. H. Beck, München 1987, sv. 1, s. 303-331.

ká relativně hustá síť veřejné komunikace. Prudkému nárůstu počtu čtenářů odpovídá značně rozšířená produkce knih, časopisů a novin, více spisovatelů, vydavatelství a knihkupectví, zakládání knihoven, čítáren a především čtenářských společností jakožto sociálních středisek nové čtenářské kultury. Nyní je také uznávána závažnost spolků, které vznikaly v době německého pozdního osvícenství; svůj význam pro budoucí vývoj získaly spíše díky svým organizačním formám než díky svým zjevným funkcím.⁸ Osvětové společnosti, vzdělávací spolky, tajné zednářské lóže a iluminátské spolky byly sdruženími, jež vznikala na základě svobodných, tj. soukromých rozhodnutí svých zakládajících členů, členství bylo dobrovolné a praktikovaly se v nich egalitární formy styku, svobodná diskuse, většinové rozhodování atd. Tato, do jisté míry ještě výlučně měšťanská, sdružení se mohla stát místem osvojování norem politické rovnosti budoucí společnosti.⁹

Francouzská revoluce pak iniciovala posun veřejnosti, jež byla zpočátku veřejností literární a kulturně kritickou, k veřejnosti politické. Platí to nejen pro Francii,¹⁰ nýbrž také pro Německo. „Politizace společenského života“, vzestup tisku reprezentujícího různé názory, boj proti cenzuře a za svobodu projevu, to vše až do poloviny 19. století charakterizuje změnu funkce expandující sítě veřejné komunikace.¹¹ Cenzurní politika, již se státy Německého spolku až do roku 1848 brání institucionalizaci politické veřejnosti, jen o jistěji vtahuje literaturu a kritiku do víru politizace. Peter U. Hohendahl vychází z mého pojetí veřejnosti a tento proces podrobně sleduje; průřev začínající strukturální přeměny raně liberální veřejnosti ovšem spatřuje již v selhání revoluce roku 1848.¹²

⁸ Dülmen, R. von, *Die Gesellschaft der Aufklärer*, G. Fischer, Frankfurt/M. 1986.

⁹ Eder, K., *Geschichte als Lernprozeß?*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1985, s. 123 n.

¹⁰ Srov. příspěvky Etienna Françoise, Jacka Censera a Pierra Rétata ke knize Kosselleck, R., Reichardt, R. (ed.), *Die französische Revolution als Bruch des gesellschaftlichen Bewußtseins*, R. Oldenbourg Verlag, München 1988, s. 117 n.

¹¹ Wehler, H.-U., *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, sv. 2, s. 520–546.

¹² Hohendahl, P. U., *Literarische Kultur im Zeitalter des Liberalismus 1830–1870*, H. C. Beck, München 1985, zvl. kap. II a III.

G. Eley upozorňuje na nové výzkumy anglických sociálních dějin, které dobře zapadají do navrženého teoretického rámce analýzy veřejnosti, protože zkoumají procesy vytváření tříd, urbanizace, kulturní mobilizace a vzniku nových struktur veřejné komunikace v linii oněch *voluntary associations*, jež vznikaly v 18. století,¹³ a také na základě lidového liberalismu v Anglii 19. století.¹⁴ Transformaci veřejnosti, pro niž bylo zpočátku určující vzdělané měšťanstvo zajímající se o literaturu a o kritické posuzování kulturních záležitostí, ve sféru, jež je ovládána masmédií a masovou kulturou, objasňují především Williamsovy sociologické výzkumy komunikace.¹⁵

Eley současně opakuje a zdůvodňuje námitku, podle níž moje přílišná stylizace občanské veřejnosti vede k neoprávněné idealizaci, a to nejen pokud jde o přílišné zdůraznění racionálních aspektů veřejné komunikace zprostředkované čtením a podněcované rozhovory. O publiku v singuláru je chybné hovořit i tehdy, vycházíme-li z určité homogenity občanského publika, které mohlo v případě střetu stran spatřovat základ konsensu, jehož lze dosáhnout alespoň v principu, ve společném třídním zájmu, ať už jakkoli skupinově rozrůzněném. Bez ohledu na vnitřní rozrůzněnost občanského publika, kterou lze při změně zorného úhlu pozorovat i v mém modelu, se rýsuje jiný obraz tehdy, když *od počátku* počítáme s veřejnostmi, které si navzájem konkurují, a přitom přihlížíme k dynamice procesů komunikace, jež jsou z dominantní veřejnosti vyloučeny.

(2) O „vyloučení“ ve Foucaultově smyslu lze hovořit tehdy, jde-li o skupiny, které hrají *konstitutivní* roli při vytváření určité veřejnosti. „Vyloučení“ získává jiný, méně radikální smysl, jestliže tytéž struktury komunikace současně vytvářejí více arén, kde vedle hegemonistické občanské veřejnosti vystupují jiné subkulturní či třídně speci-

¹³ Plumb, J. H., *The Public, Literature and the Arts in the Eighteenth Century*, in: Marrus, M. R. (ed.), *The Emergence of Leisure*, Harper & Row, New York 1974, s. 11-37.

¹⁴ Hollis, P. (ed.), *Pressure from without*, Edward Arnold, London 1974.

¹⁵ Williams, R., *The Long Revolution*, Chatto & Windus, London 1961; týž, *Communications*, Penquin Books, London 1962.

fické veřejnosti s vlastními premisami, které již neumožňují snadný kompromis. Na první případ jsem svého času vůbec nebral ohled, o druhém případě jsem se sice v předmluvě zmínil, hlouběji jsem se jím však nezabýval.

S ohledem na jakobínskou fázi Francouzské revoluce a na chartistické hnutí jsem hovořil o zárodcích „plebejské“ veřejnosti a domníval jsem se, že ji mohu pominout jako variantu občanské veřejnosti, která byla v dějinném procesu potlačena. Avšak v návaznosti na průkopnické dílo E. Thompsona *Making of the English Working Class*¹⁶ se vynořila celá řada zkoumání týkajících se francouzských a anglických jakobínů, Roberta Owena a praxe raných socialistů, chartistů a také levicového populismu ve Francii na počátku 19. století. Tyto studie staví do jiného světla politickou mobilizaci vesnických nižších tříd a městského dělnického obyvatelstva. Günter Lottes zkoumal – v přímé konfrontaci s mým pojetím veřejnosti – teorii a praxi anglického radikalismu v pozdním 18. století na příkladu londýnských jakobínů. Ukazuje, jak se pod vlivem radikální inteligence a v podmínkách moderní komunikace z tradiční lidové kultury vyvinula nová politická kultura s vlastními organizačními formami a praktikami: „Vznik plebejské veřejnosti představuje zvláštní fázi historického vývoje životní souvislosti maloburžoazie a nižších vrstev. Na jedné straně je variantou měšťanské veřejnosti, protože se řídí jejím předobrazem. Na druhé straně je něčím více, protože rozvíjí emancipační potenciál měšťanské veřejnosti v novém sociálním kontextu. Plebejská veřejnost je do jisté míry veřejností měšťanskou, jejíž sociální předpoklady byly zrušeny.“¹⁷ Vyloučení nižších vrstev, které byly kulturně a politicky mobilizovány, již způsobuje pluralizaci vznikající veřejnosti. Plebejská veřejnost se vytváří vedle veřejnosti hegemonistické a jako její doplněk.

¹⁶ Thompson, E., *Making of the English Working Class*, Victor Gollancz, London 1963.

¹⁷ Lottes, G., *Politische Aufklärung und plebejisches Publikum*, Oldenbourg, München 1979, s. 110; srov. též Negt, O., Kluge, A., *Erfahrung und Öffentlichkeit. Zur Organisationsanalyse bürgerlicher und proletarischer Öffentlichkeit*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1972.

Jinou funkci má vyloučení lidu v tradičních formách reprezentativní veřejnosti. Lid zde tvoří kulisu, před níž panské stavy, šlechta, církevní hodnostáři, králové atd. prezentují sebe sama a své postavení. Tím, že je lid vylučován z reprezentovaného panství, stává se nutnou podmínkou konstituování této reprezentativní veřejnosti.

Stále ještě se domnívám, že tento typ veřejnosti (který jsem v § 2 pouze naznačil) tvoří dějinné pozadí moderních forem veřejné komunikace. Tento kontrast by mohl uchránit Richarda Sennetta před tím, aby svou diagnózu rozpadu měšťanské veřejnosti stavěl na chybném modelu. Sennett totiž přenáší rysy reprezentativní veřejnosti na klasickou měšťanskou veřejnost; podceňuje specificky měšťanskou dialektiku niternosti a veřejnosti, která se v 18. století prosadila také literárně tím, že bylo soukromí měšťanské intimní sféry vztaženo k publiku. Jelikož oba typy veřejnosti dostatečně nerozlišuje, domnívá se, že je schopen doložit správnost své diagnózy konce „veřejné kultury“ rozkladem forem estetické hry rolí neosobní a ceremonializované sebeprezentace. Avšak maskované vystoupení, které zakrývá soukromé pocity a subjektivno vůbec, patří do vysoce stylizovaného rámce reprezentativní veřejnosti, jejíž konvence zanikly již v 18. století, kdy se měšťanské soukromé osoby samy utvářejí jakožto publikum, a tím se stávají nositeli nového typu veřejnosti.¹⁸

Teprve velké dílo M. Bachtina *François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance* mi dovolilo nahlédnout *vnitřní* dynamiku lidové kultury.¹⁹ Je zřejmé, že tato kultura nebyla v žádném případě pouze kulisou, tedy pasivním rámcem vládnoucí kultury, nýbrž byla periodicky se vracějící, násilnou revoltou rozvrhu, který směřoval proti hierarchicky uspořádanému světu panství s jeho oficiálními svátky a disciplínami každodennosti.²⁰ Teprve tento podrobný pohled uka-

¹⁸ Sennett, R., *The Fall of Public Man*, A. A. Knopf, New York 1977.

¹⁹ Bachtin, M., *François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance*, přel. J. Kolar, Odeon, Praha 1975.

²⁰ Davis, N. Z., *Humanismus, Narrenherrschaft und Riten der Gewalt*, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt/M. 1987, zvl. kap. 4; k tradicím svátků, které se odehrávají v opozici vůči vládnoucí kultuře a sahají daleko za renesanci srov. Heers, J., *Vom Mummenschanz zum Machttheater*, S. Fischer, Frankfurt/M. 1986.

zuje, jak mechanismus vylučování, který vymezuje a potlačuje, současně vyvolává opačné účinky, jež nelze neutralizovat. Jestliže stejné hledisko aplikujeme na občanskou veřejnost, jeví se vyloučení žen z tohoto (znovu) muži ovládaného světa jinak, než jsem to viděl kdysi.

(3) Neexistovaly žádné pochybnosti, pokud jde o patriarchální charakter nukleární rodiny, která tvořila jak jádro soukromé sféry občanské společnosti, tak i zdroj nových psychologických zkušeností subjektivity zaměřené na sebe samu. Narůstající feministická literatura však během doby vyostřila naše vnímání patriarchálního charakteru veřejnosti samé – veřejnosti, která brzy překročila podobu čtenářského publika, jehož součástí byly i ženy, a přejala politické funkce.²¹ Vzniká otázka, zda byly ženy z občanské veřejnosti vyloučeny *stejným způsobem* jako dělníci, rolníci a „chátrá“, tedy „nesamostatní“ muži.

Oběma kategoriím byla odepřena rovnoprávná aktivní účast na politickém vytváření mínění a vůle. Občanská demokracie se tak v podmínkách třídní společnosti od počátku dostává do rozporu se zásadními premisami svého sebeporozumění. Tato dialektika může být ještě uchopena v pojmech marxistické kritiky panství a ideologie. Z tohoto hlediska jsem zkoumal, jak se změnil vztah veřejnosti a soukromé sféry v procesu, jenž vedl k rozšíření politických práv a ke kompenzaci určitých třídních znevýhodnění v sociálním státě. K této strukturální přeměně politické veřejnosti nicméně došlo bez toho, že by byl ovlivněn patriarchální charakter společnosti jako celku. Rovnost občanských práv, která se konečně stala vymožeností 20. století, sice dala ženám, ženám dosud nepriviligovaným, šanci vybojovat si zlepšení svého společenského postavení. Avšak i když se ženám díky politické rovnoprávnosti dostalo zlepšení, která s sebou nese sociální stát, ještě se tím eo ipso nezměnilo ono postavení nepriviligovaných, které souvisí s nepsanými rozdíly mezi pohlavími.

²¹ Hall, C., *Private Persons versus Public Someones: Class, Gender and Politics in England, 1780–1850*, in: Steedman, C., Urwin, C., Walkerdine, V. (eds.), *Language Gender and Childhood*, Routledge, London 1985, 10 n.; Landes, J. B., *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*, Cornell University Press, Ithaca 1988.

Postupný rozsáhlý pokrok v emancipaci, za který feminismus bojuje posledních dvě stě let, je podobně jako sociální emancipace námezdně pracujících projevem univerzalizace občanských práv. Avšak na rozdíl od institucionalizace třídního konfliktu se změny vztahu mezi pohlavími netýkají pouze ekonomického systému, nýbrž dotýkají se jádra soukromé oblasti nukleární rodiny. Svědčí to o tom, že vyloučení žen bylo pro politickou veřejnost určující i v tom smyslu, že byla nejen nahodile ovládnuta muži, nýbrž že pohlavím byla určena i její struktura a vztah k soukromé sféře. Vyloučení žen mělo na rozdíl od vyloučení neprivilegovaných mužů strukturální význam.

Tuto tezi zastává Carol Patemanová ve svém důležitém článku, který poprvé vyšel v roce 1983. Patemanová dekonstruuje ospravedlnění demokratického právního státu ve smluvních teoriích, aby tak prokázala, že se moderní přirozené právo staví kriticky k *paternalistickému* vykonávání panství jen kvůli tomu, aby *modernizovalo patriarchát* ve formě jakéhosi bratrského panství: „Patriarchalismus má dvě roviny: paternální (otec/syn) a maskulinní (manžel/manželka). Političtí teoretici mohou prezentovat výsledek teoretického boje jako vítězství smluvní teorie, protože zamlčují pohlavní či manželský aspekt patriarchátu, který se jeví jako cosi nepolitického či přirozeného.“²² C. Patemanová zůstává skeptická k rovnoprávné integraci žen do politické veřejnosti, jejíž struktury dodnes zůstávají v zajetí patriarchálních charakteristik soukromé sféry, která se vyhýbá veřejné tematizaci: „Nyní, kdy feministický boj dosáhl bodu, v němž jsou ženy po formální stránce téměř občansky rovnoprávné, se ukazuje protiklad mezi rovností, jež je vytvořena podle mužských představ, a skutečným sociálním postavením žen jakožto žen.“²³

²² Pateman, C., *The Fraternal Social Contract*, in: Keane, J. (ed.), *Civil Society and the State*, Verso, London 1988, s. 105; ve stejném smyslu Gouldner, A. W., *The Dialectic of Ideology and Technology*, Seabury Press, New York 1976, s. 103: „Integrace patriarchálního systému rodiny se systémem soukromého vlastnictví byla základním odůvodněním soukromí; sféry, která obvykle nikomu nemusela skládat účty ani poskytování informací o svém chování, ani jeho ospravedlněním. Soukromé vlastnictví a patriarchát tak byly nepřímou základem veřejnosti.“

²³ Pateman, C., *The Fraternal Social Contract*, s. 122.

Tento přesvědčivý výklad samozřejmě nepopírá práva na neomezenou inkluzi a rovnost, jež jsou zabudována do sebestopornosti liberální veřejnosti, nýbrž odvolává se na ně. Foucault chápe pravidla vytváření mocenského diskursu jako mechanismus vylučování, který konstituuje své vlastní „jiné“. V těchto případech neexistuje žádná komunikace mezi těmi, kdo se diskursu účastní, a těmi, kdo stojí mimo. Neexistuje žádný společný jazyk účastníků diskursu a těch druhých, kteří protestují. Tímto způsobem lze pojmut vztah reprezentativní veřejnosti tradičního panství k zavržené kontrakultuře prostého lidu: lid se musel pohybovat a vyjadřovat v nějakém *jiném* univerzu. V tomto systému proto byly kultura a kontrakultura vzájemně propojeny takovým způsobem, že zánik jedné vedl k zániku druhé. Občanská veřejnost se naproti tomu artikuluje v diskurzech, na které mohlo navázat nejenom dělnické hnutí, nýbrž také ono „jiné“, které vyloučila, tedy feministické hnutí, a tak diskursy – a struktury veřejnosti – zevnitř transformovat. Univerzalistické diskursy občanské veřejnosti od počátku stavěly na premisách, které jsou sebereflexivní; nezůstaly imunní vůči kritice zevnitř, protože jsou, na rozdíl od diskursů Foucaultova typu, schopny vlastní transformace.

(4) Oba nedostatky, o kterých se zmínil G. Eley, mají důsledky pro ideálně typický model občanské veřejnosti. Jestliže novodobá veřejnost zahrnuje různé arény, v nichž je možné se více či méně diskursivně přít o tom, co produkuje tisk, tedy o kultuře, informaci a zábavě; jestliže si v těchto arénách navzájem konkurují různé strany volně sdružených soukromých osob a dominující měšťanské publikum v nich od počátku naráží na publikum plebejské a jestliže kromě toho bereme vážně feministickou dynamiku vyloučených druhých, pak je model rozporné institucionalizace veřejnosti v občanském právním státě (model rozpracovaný v § 11) pojat příliš strnule. Napětí, která vznikají v liberální veřejnosti, musejí jasněji vystupovat jako možnosti její vlastní transformace. Pak může i kontrast mezi ranou politickou veřejností (do poloviny 19. století) a mocensky ovládnutou veřejností v masových demokraciích sociálních států poněkud oslabit svou podobu protikladu mezi idealisticky zveličovanou minulostí a kulturně kriticky karikovanou přítomností. Tento implicitně normativní sklon mnohé recenzenty zmátl. Příčinou bylo

nejen vlastní východisko kritiky ideologie, k němuž se ještě vrátím, nýbrž také oslabení aspektů, o nichž jsem se sice zmínil, avšak nedocenil jsem jejich závažnost. Chybné zvážení nicméně nezpochybňuje hlavní linie transformačního procesu, který jsem demonstroval.

II. Strukturální přeměna veřejnosti – tři revize

(1) Strukturální přeměna veřejnosti je úzce spjata s transformací státu a ekonomie. Tuto transformaci jsem svého času pojal v teoretickém rámci, jenž byl předznamenán v Hegelově filosofii práva, rozpracován mladým Marxem a počínaje Lorenzem von Steinem získal svou specifickou podobu v tradici německého státního práva.

Státoprávní konstrukce vztahu veřejné moci, která zajišťuje svobody, k sociálněekonomické oblasti, která je organizována soukromým právem, čerpá ze dvou zdrojů: na jedné straně z liberální teorie základních práv předbřeznového období, která – s jasnou politickou intencí – trvala na ostrém oddělování veřejného a soukromého práva, na druhé straně z důsledků selhání „německé dvojí revoluce z let 1848/49“ (Wehler), tj. z budování právního státu bez demokracie. Toto opoždění stupňovitěho vytváření občanské rovnosti, které je pro Německo typické, vystihl E. W. Böckenförde takto: „Tím, že je ‚stát‘ postaven proti ‚společnosti‘, vzniká problém *podílu* společnosti na státní rozhodovací moci a jejím vykonávání... Stát poskytuje individuím a společnosti občanské svobody, udržuje je v této svobodě tím, že vytváří a zajišťuje nový obecný právní řád, jednotlivci a společnost však nezískali žádnou *politickou* svobodu, tj. žádný podíl na politické rozhodovací moci, jež se ve státě koncentruje, a žádnou institucionalizovanou možnost jejího aktivního ovlivňování. Stát jakožto organizace panství do jisté míry stavěl sám na sobě, tj. sociologicky se opíral o monarchii, úřednictvo a vojsko, zčásti také o šlechtu, a jako takový byl organizačně a institucionálně ‚oddělen‘ od společnosti reprezentované měšťanstvem.“²⁴ Toto historické poza-

²⁴ Böckenförde, E. W., Die Bedeutung der Unterscheidung von Staat und Ge-

dí také vytváří kontext zvláštního zájmu o veřejnost, jejíž politická funkčnost se projeví teprve v té míře, v níž učiní z hospodářských občanů státní občany, kteří budou schopni vyrovnávat, případně zobecňovat své zájmy a účinně je uplatňovat tak, že se státní moc přetvoří v prostředek sebeorganizace společnosti. To měl na mysli mladý Marx, když hovořil o pohlcení státu společností, která se sama stala politickou. Idea takovéto sebeorganizace, která je regulována veřejnou komunikací svobodně sdružených členů společnosti, vyžaduje (v primárním smyslu) překonání onoho „oddělení“ státu a společnosti, které nastínil Böckenförde.

S tímto státoprávním oddělením je spojen ještě jiný, obecnější význam, totiž ono vydělení ekonomiky řízené tržními mechanismy z premoderních řádů politického panství, které od raného novověku doprovázelo pozvolné prosazování kapitalistického způsobu výroby a vytváření novodobých státních byrokracií. Z retrospektivního liberálního pohledu je cílem tohoto vývoje autonomie „občanské společnosti“ v Hegelově a Marxově smyslu, tj. ekonomická samoregulace sociálněekonomické oblasti, která je organizována soukromým právem a garantována právem státním. Tento model progresivního oddělování státu a společnosti, který již nereaguje na specifický vývoj v německých státech 19. století, nýbrž je spíše převzat z prototypu anglického vývoje, se pro mne stal pozadím pro analýzu *změny trendu*, k níž dochází v pozdním 19. století. Toto spojení státu a ekonomie totiž podkopává základy sociálního modelu občanského soukromého práva a liberálního chápání základních práv.²⁵ Faktickou negaci směřování k oddělení státu a společnosti jsem na základě její právní reflexe koncipoval jednak jako neokorporativní „zespolečenštění státu“, jednak jako „zestátnění společnosti“, k nimž dochází v důsledku intervencionistických politik státu, který se nyní stal aktivním.

sellschaft im demokratischen Sozialstaat der Gegenwart, in: *týž, Staat, Gesellschaft, Freiheit*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1976, s. 190 n.

²⁵ Grimm, D., *Recht und Staat der bürgerlichen Gesellschaft*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1987.

Toto vše už bylo prozkoumáno mnohem přesněji. Na tomto místě chci pouze připomenout teoretické hledisko, které vzniká, srovnáme-li *normativní* smysl sebeorganizace společnosti, jež radikálně demokraticky překonává oddělení státu a sociálněekonomické oblasti, s *realitou* funkcionálního propojení obou systémů. Nechal jsem se vést hlediskem potenciálu společenské sebeorganizace, jež je obsažen v politické veřejnosti, a zajímaly mě zpětné vlivy, které měl komplexní vývoj k sociálnímu státu a organizovanému kapitalismu ve společnostech západního typu, a sice zpětné vlivy

- na soukromou sféru a sociální základy soukromé autonomie (2);
- na strukturu veřejnosti, stejně jako na složení a chování publika (3); a konečně
- na proces legitimizace samotné masové demokracie (4).

Pokud jde o tyto tři aspekty, obsahuje můj výklad v kapitolách V až VII určité slabiny.

(2) V novodobých přirozenoprávních koncepcích, ale také v sociálních teoriích skotských morálních filosofů, byla občanská společnost (civil society) vždy kladena proti veřejné moci či vládě (government) jako sféra, která je *zcela* soukromá.²⁶ Podle vlastního chápání raně moderní občanské společnosti, která byla stavovsky stratifikována, mohly být do soukromé sféry „občanské společnosti“ řazeny bez rozdílu jak sféra směny zboží a společenské práce, tak i domácnost a rodina, jež byly zbaveny produktivních funkcí. Obě sféry byly strukturovány ve stejném smyslu; postavení a svoboda rozhodování soukromých vlastníků ve výrobním procesu tvořily základ soukromé autonomie, jejíž odvrácenou psychologickou stránkou byla intimní sféra nukleární rodiny. Pro ekonomicky závislé třídy tato úzká strukturální souvislost nikdy neexistovala. Avšak teprve s nastupující sociální emancipací

²⁶ Habermas, J., Die klassische Lehre von der Politik in ihrem Verhältnis zur Sozialphilosophie, a také Naturrecht und Revolution, oba články in: *týž, Theorie und Praxis*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1971, s. 48 n. a 89 n.; Keane, J., Despotism and Democracy. The Origins of the Distinction between Civil Society and the State 1750-1850, in: *týž, (ed.) Civil Society and the State*, s. 35 n.

nižších vrstev a s masovou politizací třídních protikladů v 19. století došlo také v životním světě měšťanských sociálních vrstev k tomu, že se do jejich obecného povědomí dostala *protikladná* strukturace obou oblastí – rodinné intimní sféry a systému povolání. To, co bylo později pojato jako směřování k „organizační společnosti“, jako osamostatnění organizační roviny vůči síti jednoduchých interakcí, jsem v § 17 popsal jako „polarizaci sociální a intimní sféry“. Nedochozí pouze k vydělení soukromé oblasti života definované rodinou, sousedskými kontakty, družnostmi, neformálními vztahy vůbec; současně dochází k její přeměně v závislosti na povaze sociálních vrstev a v důsledku dlouhodobých tendencí, jakými jsou urbanizace, byrokratizace, podniková koncentrace a konečně přechod k masové spotřebě doprovázené větším množstvím volného času. Na tomto místě mne však nezajímají empirické aspekty této změny struktury životní zkušenosti, které je třeba doplnit, nýbrž teoretické hledisko, z něhož jsem svého času popsal změnu statusu soukromé sféry.

Společenským základem soukromé autonomie mas po univerzalizaci rovných občanských práv již nemohlo být disponování soukromým vlastnictvím, jak tomu bylo v případě autonomie oněch soukromých osob, které se ve sdruženích občanské veřejnosti shromáždily v publikum občanů. Uvolnění potenciálu společenské sebeorganizace, který je presumptivně obsažen v rozšiřující se veřejnosti, by tedy vyžadovalo, aby kulturně a politicky mobilizované masy efektivně využily svých práv na komunikaci a účast. Avšak dokonce i v ideálně příznivých podmínkách komunikace by bylo možné od ekonomicky nesamostatných mas očekávat příspěvek ke spontánnímu vytváření mínění a vůle jen v míře, v níž by získaly rovnocennou náhradu za společenskou nezávislost soukromých vlastníků. Masy bez vlastnictví již přece nemohou získat kontrolu nad sociálními podmínkami své soukromé existence participací na trhu statků a kapitálu, který je organizován soukromoprávně. Zajištění jejich soukromé autonomie bylo odkázáno na sociálněstátní garance statusu. Tato odvozená soukromá autonomie by však mohla být ekvivalentem původní soukromé autonomie, která byla založena na disponování soukromým vlastnictvím, jen v té míře, v níž by občané jakožto klienti státu blahobytu získali statusové garance, které *si sami* propůjčují jakožto ob-

čané demokratického státu. A to se mi před třiceti lety zase zdálo možné jen v té míře, v níž se demokratická kontrola rozšíří na celý hospodářský proces.

Tato úvaha zapadala do kontextu státoprávního sporu, jenž propukl v 50. letech a jehož hlavními představiteli byli Ernst Forsthoff a Wolfgang Abendroth. Z hlediska právní dogmatiky šlo o to, zda lze princip sociálního státu sloučit se zděděnou výstavbou právního státu.²⁷ Zatímco škola Carla Schmitta²⁸ zastávala názor, že struktura právního státu může být zachována jedině tehdy, bude-li mít zajištění klasických právních svobod bezpodmínečnou přednost před nároky na záruky sociálního státu, Abendroth naproti tomu chápal princip sociálního státu jako prioritní hermeneutickou maximu interpretace ústavy a současně jako maximu jednání politického zákonodárce. Idea sociálního státu měla sloužit jako páka radikálně demokratického reformismu, který ponechává přechod k demokratickému socialismu přinejmenším jako otevřenou možnost. Cílem Základního zákona Spolkové republiky, jak se domníval Abendroth, má být „rozšíření materiální ideje demokratického právního státu – tedy především zásady rovnosti a jejího spojení s myšlenkou participace v ideji sebeurčení – na celý hospodářský a sociální řád“.²⁹ Z tohoto hlediska však politická veřejnost pouze připravuje půdu pro zákonodárce, který je teoreticky a ústavněprávně předurčen a který předem ví, jakým způsobem má demokratický stát plnit své poslání „obsahového utváření sociálního řádu“, totiž prostřednictvím „zásahu státu do onoho vlastnictví..., které umožňuje soukromou kontrolu velkých výrobních prostředků, a tím demokraticky nelegitimizovatelné panství nad hospodářskými či sociálními mocenskými pozicemi“.³⁰

²⁷ Forsthoff, E. (ed.), *Rechtsstaatlichkeit und Sozialstaatlichkeit*.

²⁸ Forsthoff, E., Begriff und Wesen des sozialen Rechtsstaates, in: tamtéž, s. 165 nn. (vyšlo také in: *Veröffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer* 12, de Gruyter, Berlin 1954, s. 8–36); Huber, E. R., Rechtsstaat und Sozialstaat in der modernen Industriegesellschaft, in: Forsthoff, E. (ed.), *Rechtsstaatlichkeit und Sozialstaatlichkeit*, s. 589 nn.

²⁹ Viz níže, s. 314.

³⁰ Abendroth, W., Zum Begriff des demokratischen und sozialen Rechtsstaates

Jakkoli lpění na dogmatech liberálního právního státu neodpovídalo změněným sociálním vztahům, přece jen Abendrothův fascinující program prozrazuje i slabiny hegelomarxistického myšlení, pokud jde o chápání totality. Ačkoli se můj odstup vůči tomuto východisku během doby prohloubil, nemůže tato okolnost nijak zmenšit mou intelektuální i osobní vděčnost, kterou k Wolfgangu Abendrothovi pocítuji a kterou jsem již vyjádřil věnováním této knihy. Musím pouze konstatovat, že funkcionálně rozrůzněnou společnost nelze přiměřeným způsobem pojmut v holistických konceptech společnosti. Bankrot státního socialismu, který dnes sledujeme, opět potvrdil, že moderní, trhem regulovaný hospodářský systém nemůže být libovolně převeden z monetárního mechanismu na administrativní moc a na demokratické vytváření vůle, aniž by byla ohrožena jeho schopnost výkonu. Zkušenosti se sociálním státem, který naráží na své meze, kromě toho zvýšily naši vnímavost vůči fenoménům byrokratizace a zprávnění. Tyto patologické efekty jsou důsledkem státních intervencí do oblastí jednání, jejichž struktura se vzpírá právně-administrativnímu způsobu řízení.³¹

(3) Ústředním tématem druhé poloviny knihy je vlastní strukturální přeměna veřejnosti, která je úzce spjata s integrací státu a společností. Infrastruktura veřejnosti se změnila spolu se změnami forem organizace, odbytu a spotřeby jednak knižní produkce, která se rozšířila, profesionalizovala a zaměřila na nové vrstvy čtenářů, a jednak novinové a časopisecké produkce, která prodělala i změnu obsahu; a ještě jednou se tato infrastruktura změnila s rozvojem elektronických masmédií, s novým významem reklamy, s rostoucím propojením zábavy a informace, se silnější centralizací všech oblastí, s rozpadem liberálních spolků, přehledných komunálních veřejnos-

um Grundgesetz der Bundesrepublik Deutschland (1954), in: Forstthoff, E. (ed.), *Rechtsstaatlichkeit und Sozialstaatlichkeit*, s. 114–144, zde s. 123 n.

³¹ Kübler, F. (ed.), *Verrechtlichung von Wirtschaft, Arbeit und sozialer Solidarität*, Nomos, Baden-Baden 1984; Habermas, J., Law and Morality, in: McMurrin, S. M. (ed.), *The Tanner Lectures on Human Values*, sv. 8, Cambridge University Press, Cambridge 1988, s. 217–280.

tí atd. Zdá se, že tyto tendence jsou vystiženy správně, i když jsou dnes již k dispozici podrobnější zkoumání.³² Spolu s komercializací a rozšířením komunikační sítě, se vzrůstajícími potřebami kapitálu pro publicistické zázemí a pro narůstající stupeň jeho organizace se zvýšila regulace komunikačních cest a šance přístupu k veřejné komunikaci byly vystaveny sílícímu selektivnímu tlaku. Tak vznikla nová kategorie vlivu, totiž mediální moc, která postupuje manipulačně a princip publicity olupuje o jeho nevinnost. Veřejnost, která je masmédií předem strukturována a současně ovládána, přerůstá v mocensky ovládnutou arénu, v níž se pomocí výběru témat a příspěvků neusiluje pouze o vliv, nýbrž o řízení toků komunikace, které ovlivňují jednání a jejichž strategické záměry jsou pokud možno skryté.

Realistický popis a analýza mocensky ovládnuté veřejnosti nesporně zakazují nekontrolované vměšování hodnotících hledisek; cenou za tento zákaz však nemůže být ani empirické zploštění důležitých rozdílů. Proto jsem provedl rozlišení jednak mezi kritickými funkcemi autonomně regulovaných, horizontálně propojených, inkluzivních a více či méně diskursivně vytvářených procesů komunikace, jejichž nositeli jsou slabé instituce, a jednak mezi oněmi funkcemi ovlivňování rozhodnutí spotřebitelů, voličů a klientů ze strany organizací, které intervnují do masmediální veřejnosti, aby tak mobilizovaly kupní sílu, loajalitu či volební chování lidí. Tyto *extrabující* zásahy do veřejnosti, která je už vnímána jen jako prostředí toho kterého svébytného systému, narážejí na veřejnou komunikaci, která se spontánně obnovuje ze zdrojů životního světa.³³ To jsem měl na mysli, když jsem tvrdil, že „veřejnost, která se uplatňuje v podmínkách sociálního státu, je třeba chápat jako proces sebevytváření; musí se teprve postupně ustavit v konkurenci s onou druhou tendencí, která

³² Williams, R., *Television: Technology and Cultural Form*, Fontana, London 1974; též, *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*, Fontana, London 1983; Prokop, D. (ed.), *Medienforschung*, sv. 1: *Konzerne, Macher, Kontrolleure*, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt/M. 1985.

³³ Srov. Langenbacher, W. R. (ed.), *Zur Theorie der politischen Kommunikation*, Piper Verlag, München 1974.

v nesmírně rozšířené sféře veřejnosti obrací princip veřejnosti proti sobě samé a redukuje jeho kritickou účinnost³⁴.

Vcelku bych trval na popisu změněné infrastruktury mocensky ovládnuté veřejnosti, zatímco analýza a především mé hodnocení změněného chování publika vyžadují revizi. Ohlédnou-li se zpátky, nacházím pro to různé důvody. Sociologie chování voličů byla, přinejmenším v Německu, teprve v počátcích. Zpracovával jsem tehdy své vlastní primární zkušenosti z prvních volebních kampaní, které byly vedeny podle marketingových strategií na základě výsledků výzkumu veřejného mínění. Předpokládám, že podobně šokující zkušenosti mohlo mít také obyvatelstvo NDR s polními těžebními západními stran, které pronikaly na jeho území. Také televize jako instituce teprve zapouštěla ve Spolkové republice kořeny; seznámil jsem se s ní až o několik let později v USA, proto jsem své sociologické poznatky nemohl ověřovat zkušenostmi z první ruky. Jasně se také projevil silný vliv Adornovy teorie masové kultury. Deprimující výsledky empirického výzkumu na téma „student a politika“,³⁵ který byl právě tehdy dokončen, kromě toho mohly být dalším důvodem podcenění pozitivního vlivu formálního školního vzdělání, zvláště rozšiřujícího se vzdělání sekundárního, které podporuje kritiku a kulturně mobilizuje. Proces, který Parsons později nazval „revolucí ve vzdělání“, ovšem tehdy ve Spolkové republice ještě neprobíhal. Konečně je zřejmé, že chybí všechno to, co se během doby stalo předmětem velké pozornosti pod označením ‚politická kultura‘. Ještě v roce 1963 se G. A. Almond a S. Verba pokusili pojmut ‚civic culture‘ na základě několika proměnných, které se týkají postojů.³⁶ Dokonce ani širěji pojatý výzkum hodnotových změn, jenž vychází z knihy Ronalda Ingleharta *The Silent Revolution*,³⁷ se ještě nerozšířil

³⁴ Viz níže, s. 321.

³⁵ Habermas, J., Friedeburg, L. von, Oehler, Ch., Weltz, F., *Student und Politik*, Luchterhand, Neuwied – Berlin 1961.

³⁶ Almond, G. A., Verba, S. (eds.), *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in five Nations*, Princeton University Press, Princeton 1963; srov. tíž (eds.), *The Civic Culture Revisited*, Little, Brown, Boston 1980.

³⁷ Inglehart, R., *The Silent Revolution*, Princeton University Press, Princeton 1977.

na celé spektrum politických mentalit, které se staly kulturními samozřejmostmi a v nichž je dějinně zakotven potenciál reakce masového publika.³⁸

Krátce řečeno, má diagnóza přímého vývoje od politicky aktivního publika k privatizovanému publiku, „od publika, které kulturu posuzuje, k publiku, které ji konzumuje“, je příliš zjednodušená. Příliš pesimisticky jsem tehdy posuzoval schopnost rezistence a především kritický potenciál masového publika, které svými kulturními zvyky vystupuje z třídních omezení, je pluralitní a vnitřně široce rozrůzněné. Spolu s ambivalentním růstem propustnosti hranic mezi triviální a vyspělou kulturou a s „novou intimitou mezi kulturou a politikou“, která je právě tak dvojznačná a nevede k pouhému přizpůsobení informace zábavě, se změnila také měřítka samotného posuzování.

Na obsáhlou literaturu k sociologii politického chování nemohu vůbec odkázat, protože jsem ji sledoval jen sporadicky.³⁹ Pro strukturální přeměnu veřejnosti je neméně důležitý výzkum médií, zvláště sociologická zkoumání sociálního působení televize v oblasti komunikace.⁴⁰ Svého času jsem byl odkázán na výsledky výzkumné tradice, u jejíhož zrodu stál Lazarsfeld⁴¹ a která byla v 70. letech ostře kritizována pro své individualisticky behavioristické východisko, jež se omezovalo na psychologii malých skupin.⁴² Na druhé straně bylo rozvíjeno ideologicko-kritické východisko se silnějším empirickým důrazem⁴³ a pozornost výzkumu komunikace se zaměřila jednak na

³⁸ Srov. naproti tomu Bellah, R. N. et al., *Habits of the Heart*, University of California Press, Berkeley 1985.

³⁹ Např. Barnes, S. H., Kaase, M. (eds.), *Political Action - Mass Participation in Western Democracies*, Sage, Beverly Hills 1979.

⁴⁰ Srov. *Ferment in the Field*, speciální číslo časopisu *Journal of Communication*, 1983, 33. Za odkazy na literaturu děkuji Rolfu Meyersohnovi, který již desetiletí pracuje v oblasti sociologie masmédií a masové kultury.

⁴¹ Souhrnně Klapper, J. T., *The Effects of Mass Communication*, The Free Press, Glencoe 1960.

⁴² Gitlin, T., Media Sociology: The Dominant Paradigm, *Theory and Society* 6, 1978, s. 205-253; k tomu srov. obhajobu E. Katze: Communication Research since Lazarsfeld, *Public Opinion Quarterly*, Winter 1987, s. 25-45.

⁴³ Lodziak, C., *The Power of Television*, Frances Pinter, London 1986.

institucionální kontext médií,⁴⁴ jednak na kulturní kontext recepce.⁴⁵ Změnu perspektivy vůči starším výkladovým modelům, které ještě počítaly s lineární posloupností účinků, velmi dobře dokládá Stuart Hall svým rozlišením tří různých interpretačních strategií posluchačů, kteří se buďto podřizují struktuře nabídky, nebo jí oponují, anebo ji spojují s vlastními výklady.

(4) V poslední kapitole knihy jsem se pokusil obě linie spojit, tedy jak empirickou diagnózu rozpadu liberální veřejnosti, tak normativní hledisko radikálně demokratické vize, která vychází z funkcionálního propojování státu a společnosti, objektivně se odehrávajícímu takřka nad hlavami účastníků, a která toto propojování využívá ke svým účelům. Oba tyto aspekty se odrážejí v protichůdném pojmání „veřejného mínění“. V normativní teorii demokracie si veřejné mínění zachovává jednotu kontrafaktické veličiny jakožto státoprávní fikce; v empirických zkoumáních mediálního výzkumu a sociologie komunikace tato veličina dávno zanikla. Chceme-li však pojmout způsob legitimizace, k němuž fakticky dochází v masových demokraciích sociálních států, bez toho, že bychom se vzdali rozlišení mezi autochtonnými a mocensky ovládanými procesy veřejné komunikace, musíme přihlížet k oběma aspektům.

Na základě tohoto záměru lze vysvětlit model masmediálně ovládnuté arény, který byl provizorně rozvržen na konci knihy, arény, v níž se vzájemně střetávají protichůdné tendence. Stupeň mocenského ovládnutí se měl poměřovat tím, nakolik jsou neformální, neveřejná mínění (tj. ony kulturní samozřejmosti, které tvoří kontext životního světa a základ veřejné komunikace) spoutána koloběhem masme-

⁴⁴ Gitlin, T., *The Whole World is Watching*, University of California Press, Berkeley 1983; Gans, H., *Deciding What's News*, Northwestern University Press, New York 1979; přehled podává Tuckmann, G., *Mass Media Institutions*, in: Smelser, N. J. (ed.), *Handbook of Sociology*, Sage, New York 1988, s. 601–625. Z hlediska celospolečenského je poučný článek Calhoun, C., *Populist Politics, Communications Media and Large Scale Societal Integration*, *Social Theory* 6, 1988, 2, s. 219–241.

⁴⁵ Hall, S., *Encoding and Decoding in the TV-Discourse*, in: týž, Hobson, D., Lowe, A., Willis, P. (eds.), *Culture, Media, Language*, University Birmingham, London 1980, s. 128–138; Morley, D., *Family Television*, Routledge, London 1988.

diálně vytvořených formálních kvaziveřejných mínění (na která se ekonomie a stát pokoušejí působit jako na události prostředí systému) nebo tím, do jaké míry budou obě oblasti zprostředkovány kritickou publicitou. Jako nositele kritické publicity jsem si svého času dovedl představit jen vnitřně demokratizované svazy a strany. Zdálo se mi, že středisky oživé veřejné komunikace mohou být vnitrostranické a vnitrosvazové veřejnosti. Tento závěr vyplynul ze směřování k organizační společnosti, v níž o souhlas pasivních mas v polycentrické veřejnosti již nesoupeří sdružená individua, nýbrž členové organizovaných kolektivů, kteří zápasí o rovnováhu moci a zájmů, a to jak mezi sebou, tak především s masivním komplexem státních byrokracií. Na základě stejných premis například ještě v 80. letech rozpracoval svou teorii demokracie Norberto Bobbio.⁴⁶

Spolu s tímto modelem se nicméně opět dostává do hry onen pluralismus nesmiřitelných zájmů, který již liberální teoretiky podnítil k námitkám proti „tyranii většiny“. Tocqueville a J. S. Mill se snad přece jen příliš nemýlili, když věřili, že raně liberální představa diskursivního vytváření mínění a vůle je jen zastřenou mocí většiny; z normativních hledisek chtěli veřejné mínění připustit nanejvýš jako instanci omezující moc, v žádném případě jako prostředek možné racionalizace moci vůbec. Je-li tomu skutečně tak, že by „strukturálně nepřekonatelný antagonismus zájmů vymezil úzké hranice veřejnosti, jejíž kritické funkce byly reorganizovány v zájmu sociálního státu“,⁴⁷ pak by zajisté nestačilo obvinit liberální teorii z ambivalentního chápání veřejnosti, jak jsem to učinil v § 15.

III. Změněný teoretický rámec

Nicméně i nadále se domnívám, že můj celkový záměr byl správný. Masové demokracie sociálních států si v souladu se svým normativním sebeporozuměním mohou činit nárok na kontinuitu se zásada-

⁴⁶ Bobbio, N., *The Future of Democracy*, Polity Press, Oxford 1987.

⁴⁷ Viz níže, s. 322.

mi liberálního právního státu pouze potud, berou-li vážně příkaz politicky činné veřejnosti. Pak je však nutné ukázat, jak má být ve společnostech našeho typu umožněno, aby „publikum uvedlo do chodu kritický proces veřejné komunikace prostřednictvím organizací, které jej mediálně vytvořily“.⁴⁸ Tyto otázky mě na konci knihy přivedly zpět k onomu problému, o němž jsem se sice zmínil, jímž jsem se však přiměřeným způsobem nezabýval. Příspěvek *Strukturální přeměny veřejnosti* k současné teorii demokracie by musel být nejasný, kdyby byla výsledkem „nepřekonané plurality konkurujících si zájmů. Tato pluralita vyvolává pochybnosti, zda z ní vůbec někdy může vzejít nějaký takový obecný zájem, aby v něm veřejné mínění mohlo najít své měřítko.“⁴⁹ S teoretickými prostředky, které jsem měl tehdy k dispozici, jsem tento problém nemohl vyřešit. K vytvoření teoretického rámce, v němž dnes mohu tuto otázku nově formulovat a alespoň naznačit odpověď, byly nezbytné další kroky. Několika krátkými poznámkami bych chtěl připomenout zastávky na této cestě.

(1) Pouze na první pohled by se mohlo zdát, že *Strukturální přeměna veřejnosti* byla napsána ve stylu deskriptivních dějin společnosti, tak jak je chápal Max Weber; z dialektiky občanské veřejnosti, která určuje výstavbu knihy, jasně vyplývá, že jde o kritiku ideologie. Ideály měšťanského humanismu, které určují sebezporozumění intimní sféry i veřejnosti a které jsou vyjádřeny klíčovými pojmy, jako je subjektivita a sebeuskutečnění, racionální vytváření mínění a vůle, osobní a politické sebeurčení, prostoupily instituce ústavního státu natolik, že jako utopický potenciál poukazují také za ústavní skutečnost, která je přitom popírá. Dynamika dějinného vývoje by měla být podněcována i tímto napětím mezi idejemi a skutečností.

Tato myšlenka však svádí nejen k určité idealizaci občanské veřejnosti, která překračuje legitimní metodický smysl idealizace v ideálně typickém vytváření pojmů; opírá se také, přinejmenším implicitně, o základní předpoklady filosofie dějin, které byly vyvráceny civilizovaným barbarstvím 20. století, pokud se tak nestalo již dříve. Jestliže

⁴⁸ Viz níže, s. 320.

⁴⁹ Viz níže, s. 322.

tyto měšťanské ideály mizí, jestliže se vědomí stává cynickým, přestávají platit ony normy a hodnotové orientace, o nichž musí kritika ideologie, chce-li na ně apelovat, předpokládat, že o nich panuje obecná shoda.⁵⁰ Proto jsem navrhl položit normativní základy kritické teorie společnosti hlouběji.⁵¹ Teorie komunikativního jednání má uvolnit potenciál rozumu, který je součástí komunikativní praxe každodenního života. Tím se současně připravuje cesta pro rekonstruktivně postupující sociální vědu, která identifikuje *celou šíři* kulturních a sociálních racionalizačních procesů a sleduje je až za *horizont* novodobých společností; pak už nejsme nuceni pátrat po normativních potenciálech pouze v určité formaci veřejnosti, která odpovídá dané epoše.⁵² Nutnost stylizace jednotlivých prototypů institucionálně ztělesněné komunikativní racionality odpadá ve prospěch empirického přístupu, jenž uvolňuje napětí abstraktního protikladu mezi normou a skutečností. Na rozdíl od klasických předpokladů historického materialismu nadto vystupují do popředí relativní strukturální autonomie a vnitřní dějiny kulturních výkladových systémů a tradic.⁵³

(2) Perspektiva teorie demokracie, která vedla mé zkoumání strukturální přeměny veřejnosti, vycházela z Abendrothova pojetí dalšího vývoje demokratického a sociálního právního státu k socialistické demokracii; obecně zůstala v zajetí pojetí společnosti, které už bylo zpochybněno, tj. že společnost a její sebeorganizace mají být chápány jako totalita. Společnost, která spravuje sebe samu a která všechny oblasti života, včetně své ekonomické reprodukce, programuje na základě plánujícího zákonodárství, měla být integrována prostřednictvím politické vůle suverénního lidu. Avšak předpoklad,

⁵⁰ Ke kritice Marxova pojmu ideologie srov. Keane, J., *Democracy and Civil Society. On the Predicaments of European Socialism*, Verso, London 1988, s. 213 n.

⁵¹ Benhabib, S., *Norm, Critique, Utopia*, Columbia University Press, New York 1987.

⁵² Habermas, J., *Theorie des kommunikativen Handelns*, sv. 2, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1981, s. 548 n.

⁵³ Habermas, J., *Historischer Materialismus und die Entwicklung normativer Strukturen*, in: týž, *Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1976, s. 9-48.

že celek společnosti může být pojat jako asociace ve velkém, která na sebe samu působí prostřednictvím práva a politické moci, ztratil jakoukoli přesvědčivost vzhledem k vysokému stupni komplexnosti funkcionálně rozrůzněných společností. Holistická představa společenského celku, k němuž zespolečenštěná individua patří jakožto členové obsáhlé organizace, narazila zvláště na realitu trhem regulovaného hospodářského systému a mocí řízeného správního systému. V knize *Technik und Wissenschaft als „Ideologie“*⁵⁴ jsem se ještě pokoušel na základě teorie jednání rozlišit systém jednání státu a ekonomie, a to podle měřítek účelně racionálního jednání na jedné straně a komunikativního jednání na straně druhé. Tato příliš zkratkovitá analogie mezi systémy jednání a typy jednání vedla k nesrovnalostem.⁵⁵ Ty mě již v knize *Problémy legitimacy v pozdním kapitalismu*⁵⁶ podnítily k tomu, abych spojil koncept životního světa, tak jak byl uveden v knize *Logik der Sozialwissenschaften*,⁵⁷ s konceptem systému, který zachovává své hranice. V *Theorie des kommunikativen Handelns*⁵⁸ z toho vychází dvojstupňovité pojetí společnosti jakožto životního světa a jakožto systému.⁵⁹ Toto pojetí bylo nakonec pro pojetí demokracie rozhodující.

Ekonomii a státní aparát od té doby chápu jako systémově integrované oblasti jednání, které již zevnitř nelze demokraticky přetvořit, tj. nelze je převést na modus politické integrace bez toho, že by došlo k narušení jejich vlastní systémové logiky, a tím i jejich funkční schopnosti. Potvrdil to kolaps státního socialismu. Radikální demokratizace se nyní spíše vyznačuje přeskupením sil uvnitř „dělby moci“, která zůstává v zásadě zachována. Nová rovnováha přitom

⁵⁴ Habermas, J., *Technik und Wissenschaft als „Ideologie“*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1968.

⁵⁵ Honneth, A., *Kritik der Macht*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1985, s. 265 n.

⁵⁶ Habermas, J., *Problémy legitimacy v pozdním kapitalismu*, přel. A. Bakešová a J. Vešek, Filosofia, Praha 2000.

⁵⁷ Habermas, J., *Logik der Sozialwissenschaften*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1967.

⁵⁸ Habermas, J., *Theorie des kommunikativen Handelns*.

⁵⁹ K námitkám srov. mou „odpověď“ in: Honneth, A., Joas, H. (eds.), *Kommunikatives Handeln*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1986, s. 377 n.

nemá být vytvořena mezi státními mocemi, nýbrž mezi různými zdroji společenské integrace. Cílem již není přímé „zrušení“ kapitalisticky osamostatněného systému hospodaření a byrokraticky osamostatněného systému panství, nýbrž demokratické tlumení kolonizujících *zásahů* systémových imperativů do oblastí životního světa. Tím se upouští od představy odcizení a přivlastnění objektivizovaných bytostných sil, jak byla prezentována filosofii praxe. Cílem radikálně demokratické změny procesu legitimizace je nová rovnováha mezi mocemi společenské integrace, takže se sociálně-integrační síla solidarity – „produktivní síla komunikace“⁶⁰ – může prosadit proti „mocem“ obou dalších zdrojů řízení, tj. proti penězům a administrativní moci, a tak může nastolit požadavky životního světa, které jsou orientovány na užité hodnoty.

(3) Sociálně-integrační síla komunikativního jednání má své místo především v oněch partikulárních formách života a oněch životních světech, které jsou spojeny s konkrétními tradicemi a s konstelací zájmů – Hegelovými slovy: ve sféře „mrvnosti“. Energie těchto souvislostí života, které zakládají solidaritu, se však bezprostředně nepřenáší na politickou rovinu demokratických procedur vyrovnávání moci a zájmů. Zvláště to platí pro posttradiční společnosti, v nichž nelze předpokládat homogenitu základních přesvědčení a v nichž domněle společný třídní zájem ustupuje nepřehledné pluralitě životních forem, jež si sice vzájemně konkurují, jsou však stejně legitimní. Je zřejmé, že v intersubjektivním pojetí pojmu solidarity, který dorozumění váže na kritizovatelné nároky na platnost a tím na schopnost individuálních a odpovědných subjektů vyjádřit svůj nesouhlas, již mizí běžné konotace jednoty a celku. Výraz „solidarita“ však ani v tomto abstraktním pojetí nesmí vyvolávat představu chybného modelu rousseauovského vytváření vůle, jenž by měl stanovit podmínky, za nichž by se empirická vůle oddělených občanů mohla *bezprostředně* přeměnit v rozumnou, na obecné blaho zaměřenou vůli morálních státních občanů.

⁶⁰ Srov. mé interview s H. P. Krügerem in: Habermas, J., *Die nachholende Revolution*, s. 82 n.

Rousseau toto očekávání ctnosti (očekávání od počátku iluzorní) opíral o dělbu rolí mezi „bourgeois“ a „citoyen“, která činí z ekonomické nezávislosti a rovnosti šancí předpoklady statusu autonomních občanů. Sociální stát toto oddělení rolí neguje: „V moderních západních demokraciích se tento vztah převrátil: demokratické vytváření vůle se stává nástrojem podpory sociální rovnosti ve smyslu pokud možno rovného rozdělování sociálního produktu mezi jednotlivce.“⁶¹ Ulrich Preuß oprávněně zdůrazňuje, že se dnes v politickém procesu kříží veřejná role občana se soukromou rolí klienta byrokracií státu blahobytu: „Masová demokracie státu blahobytu vytvořila paradoxní kategorii ‚zspolečeneštěné soukromé osoby‘, kterou obvykle označujeme jako klienta a která splývá s rolí občana v té míře, v níž se společensky rozšiřuje.“⁶² Demokratický univerzalizmus se přetváří v „zobecněný partikularismus“.

V § 12 jsem již kritizoval Rousseauovu „demokracii neveřejného mínění“, protože obecnou vůli pojímá spíše jako „konsensus srdcí než argumentů“. Morálka, kterou Rousseau od občanů očekává a kterou vkládá do motivů a ctností jednotlivců, musí být naopak zakotvena ve vlastním procesu veřejné komunikace. Tuto klíčovou myšlenku vyjádřil B. Manin: „Je nezbytné radikálně změnit perspektivu, která je společná jak liberálním teoriím, tak demokratickému myšlení: zdrojem legitimacy není předem určená vůle individuí, nýbrž spíše sám proces jejího utváření, tj. diskuse... Legitimní rozhodnutí nereprezentuje vůli všech, nýbrž je výsledkem diskuse všech. Jedná se o proces, v němž je utvářena vůle každého a jenž prokazuje svoji legitimitu spíše svým výsledkem než sumou již vytvořených vůlí. Deliberativní princip je jak individualistický, tak demokratický... Musíme trvat na tom – i když riskujeme, že budeme odporovat dlouhé tradici –, že legitimní právo je výsledkem obecné diskuse, a nikoli výrazem obecné vůle.“⁶³ Tíže

⁶¹ Preuß, U. K., Was heißt radikale Demokratie heute?, in: Forum für Philosophie (ed.), *Die Ideen von 1789 in der deutschen Rezeption*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1989, s. 37–67.

⁶² Tamtéž, s. 48.

⁶³ Manin, B., On Legitimacy and Political Deliberation, *Political Theory* 15, 1987,

důkazu se tím z morálky občanů přesouvá na takové procedury demokratického vytváření mínění a vůle, které mají zdůvodnit očekávání, že bude možné dosáhnout rozumných výsledků.

(4) „Politická veřejnost“ jakožto souhrn oněch podmínek komunikace, za nichž může dojít k diskursivnímu vytváření mínění a vůle publika občanů, tak vyhovuje jako základní pojem normativně pojaté teorie demokracie. V tomto smyslu definuje J. Cohen pojem „deliberativní demokracie“ takto: „Pojetí deliberativní demokracie je zakotveno v intuitivním ideálu demokratického sdružení, v němž k ospravedlnění pojmů a podmínek sdružování dochází veřejnou argumentací a zdůvodňováním mezi sobě rovnými občany. Občané v takovémto řádu sdílejí závazek, že problémy kolektivní volby budou řešit veřejným zdůvodňováním a své základní instituce považují za legitimní, jestliže vytvářejí rámec pro svobodnou veřejnou diskusi.“⁶⁴ Tento diskursivní pojem demokracie důvěřuje politické mobilizaci komunikace a používání její produktivní síly. Pak je ale třeba ukázat, že je vůbec možné racionálně, tj. ve společném zájmu dotčených, řídit konfliktní společenské záležitosti; a za druhé je třeba vysvětlit, proč se pro toto rozumné vytváření vůle hodí prostředek veřejných argumentací a vyjednávání. Jinak by si své oprávnění zachoval liberální model se svou premisou, že „vyrovnání“ vzájemně nesmiřitelných zájmů nemůže být ničím jiným než výsledkem strategicky vedeného boje.

John Rawls, Ronald Dworkin, Bruce Ackermann, Paul Lorenzen a K.-O. Apel podpořili v posledních dvou desetiletích svými argumenty možnost racionálně rozhodovat o prakticko-politických otázkách v případě, že je jejich povaha morální. Rozpracovali „morální hledisko“, na jehož základě lze nestranně posuzovat, co je v tom kterém případě v obecném zájmu. Ať už zásady univerzalizace a morál-

3, s. 351 nn. Manin se explicitně neodvolává na *Strukturální přeměnu veřejnosti*, nýbrž na *Problémy legitimacy v pozdním kapitalismu*. Srov. jeho pozn. č. 35 na s. 367.

⁶⁴ Cohen, J., *Deliberation and Democratic Legitimacy*, in: Hamlin, A., Pettit, P. (eds.), *The Good Polity*, Basil Blackwell, Oxford 1989, s. 12–34; ani Cohen se neodvolává na *Strukturální přeměnu veřejnosti*, ale na mé tři pozdější publikace (v anglickém jazyce) – viz jeho pozn. č. 12 na s. 33.

ní principy formulovali a zdůvodňovali jakkoli, mohly tyto široce pojaté diskuse ukázat, že zobecnění zájmů – a přiměřené užití norem, jež takovéto obecné zájmy ztělesňují⁶⁵ – lze opírat o dobré důvody. Kromě toho jsme společně s K.-O. Apelem⁶⁶ rozpracovali východisko diskursivní etiky,⁶⁷ podle níž je nejvhodnější procedurou řešení morálně-praktických otázek argumentace. Tím je také zodpovězena druhá z obou zmíněných otázek. Diskursivní etika si nečiní nárok pouze na to, že by mohla obecný morální princip získat z normativního obsahu nutných pragmatických předpokladů argumentace vůbec. Tento princip sám spíše poukazuje k diskursivnímu řešení normativních nároků na platnost; platnost norem totiž váže na možnost racionálně odůvodněného souhlasu ze strany všech těch, kteří mohou být těmito normami dotčeni, pokud sami zaujímají *rolí účastníků argumentace*. Podle této představy je vysvětlení politických otázek, pokud jde o jejich morální jádro, závislé na institucionálním uspořádání praxe veřejné argumentace.

I když se základní politické otázky skoro vždy týkají také aspektů morálních, nemají samozřejmě morální povahu v žádném případě všechny otázky, které vyžadují rozhodnutí příslušných politických orgánů v souladu s institucionální definicí. Politické spory se často týkají empirických otázek, interpretací věcných záležitostí, vysvětlení, prognóz atd. Na druhé straně velmi důležité problémy, tzv. otázky existence, často vůbec nejsou otázkami spravedlnosti, nýbrž týkají se, jakožto otázky dobrého života, eticko-politického sebeporozumění – ať už se jedná o společnost jako celek či o jednotlivé subkultury. Většina konfliktů konečně vzniká z kolize skupinových zájmů a odpovídajících problémů rozdělování, které mohou být řešeny pouze cestou kompromisů. Avšak toto rozlišení v rámci otázek, které vyžadují politická rozhodnutí, nepochybně ani prioritu morálních

⁶⁵ Günther, K., *Der Sinn für Angemessenheit*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1987.

⁶⁶ Nyní srov. Apel, K.-O., *Diskurs und Verantwortung*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1988.

⁶⁷ Habermas, J., *Problémy legitimacy v pozdním kapitalismu*, kap. III, odd. 2; též, *Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1983.

úvah, ani argumentační formu celku politické komunikace. Empirické a hodnotové otázky často nelze oddělit a je zřejmé, že vyžadují argumentační zpracování.⁶⁸ Eticko-politické sebezporozumění tomu, jak chceme žít jakožto příslušníci určitého kolektivu, musí být přinejmenším v souladu s morálními normami. Vyjednávání se musejí opírat o výměnu argumentů; a to, zda vedou k *férovým* kompromisům, v podstatě závisí na procedurálních podmínkách, které musejí být posuzovány morálně.

Předností východiska diskursivní etiky je, že může specifikovat předpoklady komunikace, které musejí být splněny v různých formách argumentace a ve vyjednávání, jestliže máme od výsledků takového diskursu očekávat, že budou rozumné. Toto východisko tím otevírá možnost, aby na normativní úvahy navázaly úvahy empiricko-sociologické.

(5) Protože diskursivní pojem demokracie musí být v prvé řadě přesvědčivým způsobem vysvětlen v rámci normativní teorie, zůstává nezodpovězena otázka, jak lze v podmínkách masových demokracií sociálních států institucionálně uspořádat diskursivní vytváření mínění a vůle takovým způsobem, že je možné přemostit propast mezi uvědomělými vlastními zájmy a orientací na obecné blaho, mezi rolemi klienta a občana. Do komunikativních předpokladů každé argumentační praxe jsou nepochybně zabudovány požadavky nestrannosti, jakož i očekávání, že účastníci zpochybní a překročí své preference, ať už byly jejich původní preference jakékoli; splnění obou předpokladů se dokonce musí stát rutinou. Moderní přirozené právo na tento problém odpovědělo tím, že zavedlo legitimní právní přinucení. A následný problém, který z této odpovědi vyplývá, totiž jak může být morálně spoutána politická moc, která je nezbytná pro právní přinucení, řešil Kant idejí právního státu. Rozpracování této ideje v diskursivní teorii vyúsťuje v představu, že se právo podruhé aplikuje samo na sebe: musí zajistit i diskursivní modus, podle ně-

⁶⁸ Habermas, J., Towards a Communication Concept of Rational Collective Will-Formation, *Ratio Juris* 2, July 1989, 2, s. 144–154.

hož má vytváření a aplikace právních programů probíhat v podmínkách argumentace. To představuje institucionalizaci právních procedur, které zajišťují aproximativní naplnění náročných předpokladů komunikace pro férová vyjednávání a nenásilné argumentace. Tyto idealizující předpoklady vyžadují úplnou inkluzi všech osob, jichž se to může týkat, rovnoprávnost stran, nenásilnost interakce, otevřenost vůči tématům a příspěvkům, revidovatelnost výsledků atd. Právní procedury v této souvislosti slouží k tomu, aby selektivní tlaky prostorového, časového a věcného druhu, které vznikají v reálné společnosti, byly uplatněny uvnitř komunikativní pospolitosti, jež je pokládána za ideál.⁶⁹

Například většinové pravidlo lze chápat jako uspořádání, které umožňuje sloučit diskursivní vytváření vůle, jež je koneckonců zaměřeno na pravdu, s nátlakem k časově vymezenému vytváření vůle. Podle diskursivně etického přístupu si většinové rozhodování musí zachovat vnitřní vztah k argumentační praxi, z čehož vyplývají další institucionální opatření (jako např. požadavek zdůvodnění, pravidlo rozdělení důkazního břemene, opakované čtení návrhů zákonů atd.). K většinovému rozhodnutí smí dojít pouze takovým způsobem, že jeho obsah může platit jako racionálně motivovaný, avšak zpochybnitelný výsledek diskuse o správném řešení problému, diskuse, která je dočasně ukončena pod tlakem rozhodování. Z téhož hlediska právní institucionalizace obecných podmínek komunikace pro diskursivní vytváření vůle lze chápat také jiné instituce, např. pravidla uspořádání a způsobu práce parlamentních orgánů, odpovědností a imunit zvolených zástupců, dále politický pluralismus systému více stran, tlak na lidové strany, aby programově reagovaly na různá uskupení zájmů, atd.

Diskursivně teoretické rozluštění normativního smyslu existujících institucí kromě toho otevírá perspektivu pro zavedení a přezkoušení *nových* institucionálních uspořádání, která by mohla působit proti přetváření občanů v klienty. Tato uspořádání musí vést k vytvoření

⁶⁹ Srov. mé *The Tanner Lectures*, s. 246 n.

odstupňované distance mezi oběma rolemi, a to tím, že naruší omezený koloběh mezi vlastními, bezprostředními preferencemi a zobecněným partikularismem svazově organizovaných zájmů. K tomu také patří nápaditá idea spojení „multiple preference ordering“ s hlasováním voličů.⁷⁰ Takovéto podněty se musejí opírat o analýzu překážek zabudovaných do existujících uspořádání, které podmiňují apolitičnost občanů a brání jim, aby v myšlenkách reflexivně překračovali horizont vnímání svých krátkodobých vlastních zájmů. Jinými slovy: diskursivně etické dešifrování demokratického smyslu institucí právního státu musí být doplněno kritickým zkoumáním mechanismů odcizení občanů vůči politickému procesu, které působí v masových demokraciích sociálního státu.⁷¹

(6) Normativní obsah pojmu demokracie, který se týká diskursivních procesů vytváření hodnot a norem ve veřejných komunikacích, se však nevyčerpává vhodným institucionálním uspořádáním v rovině demokratického právního státu. Spíše poukazuje za formálně *uspořádané* procesy komunikace a rozhodování. Vytváření mínění, které je organizováno v korporacích a které vede k odpovědnému rozhodování, může dosátn cíli kooperativního hledání pravdy pouze v té míře, v níž je schopno *vstřebávat* volně proudící hodnoty, témata, příspěvky a argumenty politické komunikace, která jej *obklopuje*. Toto vytváření mínění musí být ústavně umožněno, nemůže však být formálně organizováno jako celek. Očekávání rozumných výsledků, které je zdůvodněno diskursivně teoreticky, se spíše zakládá na souhře institucionálně ustaveného politického vytváření vůle se spontánními, mocensky neovládanými toky veřejné komunikace,

⁷⁰ C. Offe rozpracoval tuto myšlenku ve svém obsahově bohatém článku: Bindung, Fessel, Bremse. Die Unübersichtlichkeit von Selbstbeschränkungsformeln, in: Honneth, A., McCarthy, T., Offe, C., Wellmer, A. (eds.), *Zwischenbetrachtungen*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1989, s. 739–775. Opírá se dále o článek R. E. Goodina: Laundering Preferences, in: Elster, J., Hylland, A. (eds.), *Foundations of Social Choice Theory*, Cambridge University Press, Cambridge 1986, s. 75–101.

⁷¹ Offe, C., Preuß, U. K., Can Democratic Institutions Make Efficient Use of Moral Resources?, 1989 (rukopis).

kteřá není programována na vytváření závěrů, nýbrž na odhalování a řešení problémů, a v tomto smyslu je *neorganizovaná*. Jestliže máme ideu suverenity lidu realisticky aplikovat na vysoce komplexní společnosti, musí se oprostít od konkretistického výkladu svého ztělesnění ve fyzicky existujících, participujících a spolurozhodujících členech nějakého kolektivu.

Přímé rozšíření formálních možností spoluurčovat a participovat na rozhodování vede za určitých okolností pouze k zintenzivnění „zobecněného partikularismu“, tj. k onomu privilegovanému pro-sazení zvláštních lokálních a skupinových zájmů, které poskytovalo argumenty demokratickému elitismu od Burkeho až k Weberovi, Schumpeterovi a neokonzervativním myslitelům současnosti. Tomu se dá předejít procedurálním pojetím suverenity lidu jako souhrnu podmínek, které mají umožnit diskursivní procesy veřejné komunikace. Zcela rozptýlená suverenity lidu se může „ztělesňovat“ již jen v oněch asubjektivních, nicméně náročných formách komunikace, které regulují tok politického vytváření mínění a vůle tak, že jejich omylné výsledky obsahují presumpci praktického rozumu.⁷² Komunikativně roztavená suverenity se uplatňuje v moci veřejných diskursů, jež odhalují celospolečensky závažná témata, interpretují hodnoty, přispívají k řešení problémů, produkují dobré důvody a znehodnocují důvody špatné. Tato mínění samozřejmě musejí být nějak ztvárněna v usneseních demokraticky uspořádaných korporací, protože odpovědnost za usnesení s praktickými důsledky vyžaduje institucionální zakotvení. Diskursy nevládnou. Vytvářejí komunikativní moc, která nemůže administrativní moc nahradit, může ji pouze ovlivnit. Tento vliv se omezuje na poskytování a odnímání legitimacy. Komunikativní moc nemůže nahradit systémovou vnitřní logiku veřejných byrokracií, které ovlivňuje v „modu obléhání“. Jestliže se suverenity lidu takto rozplývá v procedurách, zůstává prázdné i ono symbolické

⁷² Habermas, J., Suverenity lidu jako procedura, in: *týž, Diskurzivní teorie liberální demokracie*, přel. A. Bakešová, Karolinum, Praha 2018, s. 48 (orig.: Volkssouveränität als Verfahren. Ein normativer Begriff der Öffentlichkeit?, in: *Forum für Philosophie* (ed.), *Die Ideen von 1789 in der deutschen Rezeption*, s. 7–36; pozn. překl.).

ké místo moci, které od roku 1789, tedy od revolučního odstranění paternalistických forem panství, vytváří vakuum a není obsazováno novými symbolizacemi toho druhu, jako je lid či národ, jak tvrdí U. Rödel v návaznosti na Clauda Leforta.⁷³

IV. Občanská společnost nebo politická veřejnost

Za takto upřesněných a změněných premis se můžeme konečně vrátit k popisu politické veřejnosti, v níž se kříží přinejmenším dva procesy – jednak komunikativní vytváření legitimní moci a jednak manipulativní využití moci médií k vytváření masové loajality, spotřebitelské poptávky a „poddajnosti“ vůči systémovým imperativům. Otázka základu a zdrojů neformálního vytváření mínění v autonomních veřejnostech, která zůstala otevřena, nyní již nemůže být zodpovězena odkazem na garance statusu v sociálním státě a na holistický požadavek politické sebeorganizace společnosti. Na tomto místě se spíše uzavírá kruh mezi strukturální přeměnou veřejnosti a oním dlouhodobým trendem, který teorie komunikativního jednání pojala jako racionalizaci *životního světa*. Tím, co potřebuje politicky činná veřejnost, není pouze institucionální garance právního státu. Je odkázána také na vstřícnost kulturních tradic a socializačních vzorců, na politickou kulturu obyvatelstva, které je *přivykklé* svobodě.

Ústřední otázka knihy je dnes diskutována pod heslem „nové odhalení občanské společnosti“. Všeobecný poukaz na „vstřícnost“ odlišně organizovaných životních světů a jejich potenciál kritické reflexe nestačí. Musí být konkretizován nejenom s ohledem na vzor socializace a kulturní tradice. Liberální politická kultura, která je zakotvena v motivech a hodnotových orientacích, nesporně vytváří vhodnou půdu pro spontánní veřejné komunikace. Avšak ještě důležitější jsou formy styku a organizace, institucionalizace podpory mocensky ne-

⁷³ Rödel, U., Frankenberg, G., Dubiel, H., *Die demokratische Frage*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1989, kap. IV.

ovládnuté politické veřejnosti. Tomuto problému jsou věnovány poslední analýzy C. Offeho, který používá pojem „asociativních vztahů“ k tomu, „aby globální kategorie životní formy a životního světa, které mají diskursivní etice zajistit oporu v sociální skutečnosti, konfrontoval s kategoriemi, jež mají spíše sociologickou povahu“.⁷⁴ Vágní pojem asociativních vztahů nikoli náhodou navazuje na onen „spolkový život“, který ve své době tvořil sociální stratum občanské veřejnosti. Připomíná také význam výrazu „občanská společnost“ (Zivilgesellschaft), který se již stal zcela běžným a který, na rozdíl od moderního překladu pojmu „societas civilis“, tedy „občanská společnost“ (bürgerliche Gesellschaft), jenž je obvyklý od Hegela a Marxe, již nezahrnuje ekonomickou sféru řízenou trhy práce, kapitálu a statků. V příslušných publikacích však marně hledáme jasné definice. Institucionální jádro „občanské společnosti“ nicméně tvoří nestátní a neekonomické svazky na dobrovolném základě, které sahají, můžeme-li nesystematicky vyjmenovat alespoň některé příklady, od církví, kulturních spolků a akademií přes nezávislá média, sportovní spolky, debatní kluby, občanská fóra a občanské iniciativy až k profesním sdružením, politickým stranám, odborům a alternativním institucím.

J. Keane připisuje těmto asociacím úkol, případně funkci „zachovat a nově definovat hranice mezi občanskou společností a státem prostřednictvím dvou nezávislých a simultánních procesů: rozšiřování sociální rovnosti a svobody a nového uspořádání a demokratizace státu“.⁷⁵ Jedná se tedy o asociace, které vytvářejí mínění. Nepatří do administrativního systému, jak je tomu v případě politických stran s vysokým stupněm zestátnění, jsou však politicky účinné prostřednictvím svého publicistického vlivu, protože se buď přímo podílejí na veřejné komunikaci, nebo svým příkladem implicitně přispívají k veřejné diskusi díky programovému charakteru svých činností, jak je tomu třeba v případě alternativních projektů. Offe podobným

⁷⁴ Offe, C., Bindung, Fessel, Bremse. Die Unübersichtlichkeit von Selbstbeschränkungsformeln, s. 755.

⁷⁵ Keane, J., *Democracy and Civil Society. On the Predicament of European Socialism*, s. 14.

způsobem připisuje asociativním vztahům funkci vytvářet vhodné kontexty pro politickou komunikaci, která dostatečně dobrými argumenty připravuje občany „k odpovědnému jednání“: „Jednat odpovědně znamená, že ten, kdo jedná, metodicky zaujímá vůči vlastnímu jednání současně přezkušující perspektivu expertů, zobecněného druhého a vlastního já ve futurum exactum, a tímto způsobem věcně, sociálně a časově stvrzuje kritéria jednání.“⁷⁶

Konjunktura pojmu občanská společnost vyplynula především z disidentské kritiky totalitárního zničení politické veřejnosti ve společnostech státního socialismu.⁷⁷ Důležitou roli přitom hraje komunikativně teoretický pojem totalitarismu, který rozpracovala Hannah Arendtová. Především toto pozadí umožňuje pochopit, proč různé asociace, v nichž se utvářejí mínění a kolem nichž se mohou vytvářet autonomní veřejnosti, zaujímají v občanské společnosti prominentní postavení. Právě tuto komunikativní praxi občanů podřizuje totalitární panství kontrole aparátu tajné policie. Revoluční změny ve východní a střední Evropě tyto analýzy potvrdily. Nikoli náhodou byly rozpoutány reformní politikou, která vystupuje pod praporem „glasnosti“. Jako v nějakém velkolepém sociálněvědním experimentu byl aparát panství revolucionizován rostoucím tlakem pokojně postupujících občanských hnutí, což lze dobře dokumentovat na příkladu NDR. A právě z nich se v první řadě vytvářela infrastruktura nového řádu, jehož kontury se rýsovaly již v ruinách státního socialismu. Průkopníky revoluce byla ona dobrovolná sdružení v církvích, skupinách ochránců lidských práv, opozičních kruzích, kterým šlo o ekologické a feministické cíle, proti jejichž latentnímu vlivu musela totalitární veřejnost – ve snaze udržet svou stabilitu – vystupovat vždy mocensky.

Jiná situace je ve společnostech západního typu. Zde se dobrovolná sdružení vytvářejí v institucionálním rámci demokratického právního státu. A vzniká zde jiná otázka, kterou nelze zodpovědět

⁷⁶ Offe, C., *Bindung, Fessel, Bremse. Die Unübersichtlichkeit von Selbstbeschränkungsformeln*, s. 758.

⁷⁷ Srov. příspěvky J. Rupnika, M. Vajdy a Z. A. Pelczynskiho in: Keane, J. (ed.), *Civil Society and the State*, třetí část.

bez obsáhlého empirického výzkumu: zda a v jakém rozsahu dává masmediálně ovládaná veřejnost nositelům občanské společnosti šanci úspěšně konkurovat mediální moci politických a hospodářských narušitelů, tedy změnit, inovativně uvolnit a kriticky filtrovat spektrum hodnot, témat a důvodů, které jsou regulovány vnějším vlivem. Zdá se mi, že pojem politicky činná veřejnost, který byl rozpracován ve *Strukturální přeměně veřejnosti*, ještě stále skýtá vhodnou analytickou perspektivu pro uchopení tohoto problému. Andrew Arato a Jean Cohenová z tohoto důvodu navazují na architektoniku „systému a životního světa“, která byla rozvržena v teorii komunikativního jednání, když se pokoušejí produktivně využít pojem občanské společnosti pro současnou teorii demokracie.⁷⁸

Na závěr chci upozornit na originální studii, jejímž tématem je působení elektronických médií na změnu struktury jednoduchých interakcí. Název *No Sense of Place* má odůvodnit tvrzení o rozpadu oněch struktur, v nichž zespolečenštěná individua doposud vnímala svá sociální postavení a v nichž se sama lokalizovala. Tentokrát se dokonce rozvolňují i sociální hranice, které tvořily elementární nástroje životní koordinace prostoru a historického času: „Mnoho rysů našeho ‚informačního věku‘ svědčí o tom, že se přibližujeme nejprimitivnějším sociálním a politickým formám: společnosti lovců a sběračů. Stejně jako nomádi, lovci a sběrači nemáme loajální vztah k teritoriu. Také oni mají malý ‚mysl pro místo‘; zvláštní aktivity nejsou pevně fixovány na určitá fyzická prostředí. Nedostatek hranic jak ve společnostech lovců a sběračů, tak v elektronických společnostech vede k mnoha nápadným paralelám. Jsou to společnosti lovců a sběračů (ze všech typů společností, které známe a které předcházely našemu vlastnímu typu), které mají sklon k největšímu egalitarismu s ohledem na role mužů a žen, dětí a dospělých, vůdců a vedených. Obtíže se zachováním mnoha oddělených míst či odlišných sociál-

⁷⁸ Arato, A., Cohen, J., *Civil Society and Social Theory*, *Thesis Eleven* 21, 1988, 1 (speciální číslo *Civil Society Versus the State*), s. 40–64; tíž, *Politics and the Reconstruction of the Concept of Civil Society*, in: Honneth, A., McCarthy, T., Offe, C., Wellmer, A. (eds.), *Zwischenbetrachtungen*, s. 482–503.

ních sfér vedou k tomu, že je každý zaplétán do záležitostí kohokoliv druhého.“⁷⁹ Nepředvídané potvrzení této jednoduché teze opět nabízejí revoluční události roku 1989. Přeměny v NDR, v Československu a v Rumunsku tvoří řetěz událostí, který není pouze historickým děním přenášeným televizí, nýbrž sám se odehrává *v modu* televizního přenosu. Masmédia byla rozhodující nejen jako celosvětový zdroj nákazy. Na rozdíl od 19. a raného 20. století byla také fyzická přítomnost mas, které demonstrují na náměstích a v ulicích, schopna vytvořit revoluční moc pouze v té míře, v níž byla prostřednictvím televize přeměněna ve všudypřítomnou událost.

Vzhledem k normalitě západních společností je však teze o masmediálním rozrušování sociálně definovaných hranic, kterou zastává J. Meyrowitz, příliš jednostranná. Námitky jsou nasnadě. Ona diferenciace a destrukce, která do našeho životního světa vstupuje společně s elektronicky vytvořenou globální všudypřítomností událostí a se synchronizací heterogenních chronologií, má zřejmě závažné důsledky pro vnímání sebe sama. Toto mizení hranic však jde ruku v ruce se zmnožením současně specifikovaných rolí, s pluralizací životních forem a individualizací životních rozvrhů. Vykořenění souvisí s konstrukcí vlastních komunitárních vazeb příslušnosti a původu, egalizace s bezmocí vůči nepřehledné systémové komplexnosti. Jsou to spíše vzájemně se prolínající komplementární vývojové procesy. Masmédia tak vyvolávají *protikladné* efekty i v jiných dimenzích. Mnohé nasvědčuje tomu, že demokratický potenciál veřejnosti, jejíž infrastruktura je určována rostoucími selektivními tlaky elektronické masové komunikace, je ambivalentní.

Tím chci říci, že pokud bych se měl dnes ještě jednou pustit do zkoumání strukturální přeměny veřejnosti, nevěděl bych, jaký výsledek by to mělo pro teorii demokracie – snad ten, že by bylo příležitostí pro méně pesimistické hodnocení a pro méně vzdorovitý, čistě postulující výhled než tehdy před třiceti lety.

Frankfurt nad Mohanem, březen 1990

J. H.

⁷⁹ Meyrowitz, J., *No Sense of Place*, Oxford University Press, Oxford 1985.

PŘEDMLUVA K PRVNÍMU VYDÁNÍ

Úkolem předkládaného zkoumání je analýza typu „občanské veřejnosti“.

Specifické obtíže spojené s předmětem zkoumání si vyžádaly specifické zpracování. Komplexnost tohoto předmětu předně nedovoluje, abychom se omezili výlučně na metodické postupy jednoho jediného oboru. Kategorii veřejnosti je spíše třeba zkoumat na onom širokém poli, které kdysi určovalo hledisko tradiční „politiky“;⁸⁰ v hranicích každé jednotlivé sociálněvědní disciplíny, pokud ji bereme samu o sobě, se tento předmět ztrácí. Problémy, které vyplývají z integrace sociologických a ekonomických, státoprávních a politologických, sociálnědějinných a ideovědějinných aspektů, jsou zjevné: za současného stavu diferenciacie a specializace v sociálních vědách bude sotva kdo moci „ovládnout“ více těchto disciplín, natožpak všechny.

⁸⁰ Srov. Hennis, W., Bemerkungen zur wissenschaftsgeschichtlichen Situation der politischen Wissenschaft, in: *Staat, Gesellschaft, Erziehung* 5, 1960, s. 203–221; týž, *Politik und praktische Philosophie*, Luchterhand, Neuwied – Berlin 1963; srov. též mé pojednání Die klassische Lehre von der Politik in ihrem Verhältnis zur Sozialphilosophie, in: Habermas, J., *Theorie und Praxis*, Luchterhand, Neuwied – Berlin 1963, s. 13 nn.

Druhá zvláštnost metody vyplývá z nutnosti postupovat zároveň sociologicky i historicky. „Občanskou veřejnost“ chápeme jako kategorii typickou pro určitou epochu; nelze ji vyjmout z nezaměnitelných dějin vývoje oné „občanské společnosti“, která vzniká v evropském pozdním středověku, a přenést ji jako ideální typ na formálně stejné konstelace libovolných dějinných situací. Tak jako se pokoušíme ukázat, že například o „veřejném mínění“ je možné přísně vzato hovořit až v Anglii pozdního 17. století a ve Francii 18. století, tak také „veřejnost“ zkoumáme jako historickou kategorii. Tím se náš postup a limine liší od východiska formální sociologie, jejíž dnešní nejpokročilejší stadium je charakterizováno takzvanou strukturálně funkcionální teorií. Sociologické zkoumání dějinných trendů se na druhé straně udržuje na určitém stupni obecnosti, na němž lze jedinečné procesy a události citovat pouze exemplárně, totiž interpretovat je jako příklady společenského vývoje, který jednotlivý případ přesahuje. Tento sociologický postup se od přísného historického přístupu, jak se zdá, odlišuje větší svobodou posuzování historického materiálu; kromě toho je schopen dostat stejně přísným kritériím strukturální analýzy celospolečenských souvislostí.

Po těchto dvou předběžných metodologických poznámkách je třeba upozornit ještě na jednu výhradu týkající se věci samé. Zkoumání se omezuje na strukturu a funkci *liberálního* modelu občanské veřejnosti, na jeho vznik a proměny; týká se tedy těch rysů jisté historické konstelace, které se staly dominantními, a pomíjí variantu *plebejské* veřejnosti, která byla v dějinném procesu takřka potlačena. V onom stadiu Francouzské revoluce, které je spojeno s Robespierrovým jménem, vystupuje veřejnost, tak říkajíc na okamžik, ve funkci, která z ní sňala literární háv – jejím subjektem již nejsou „vzdělané stavy“, nýbrž nevzdělaný „lid“. Nicméně i tato plebejská veřejnost, která skrytě přežívá jak v chartistickém hnutí, tak především v anarchistických tradicích kontinentálního dělnického hnutí, se nadále orientuje podle intencí občanské veřejnosti a stejně jako ona zůstává duchovním dědicem 18. století. Proto je třeba ji přísně odlišovat od plebiscitně aklamativní formy reglementované veřejnosti vysoce rozvinutých diktatur industriálních společností. Z formálního hlediska mají obě určité společné rysy; ale od literárně určené veřejnosti

publika rozvažujících⁸¹ soukromých osob se svým způsobem i odlišují – jedna je aliterární, druhá takřka postliterární. Shoda jistých plebiscitních jevových forem je klamná nikoli proto, že obě varianty občanské veřejnosti, v naší souvislosti stejně opomíjené, převzaly na různých stupních společenského vývoje také různé politické funkce.

Naše zkoumání předkládá stylizovaný obraz liberálních prvků občanské veřejnosti a jejich přeměn v sociálním státě.

Děkuji Deutsche Forschungsgemeinschaft za velkorysou podporu. Tato práce, s výjimkou § 13 a 14, byla předložena Filosofické fakultě v Marburgu jako habilitační práce.

Frankfurt nad Mohanem, podzim 1961

J. H.

⁸¹ Všude tam, kde je v originále slovo „rasonieren, rasonierende“ (z francouzského „raisonner“), překládáme jako „rozvažovat, rozvažující“, neopoužíváme tedy opis – promýšlet, přemýšlet, argumentovat, usuzovat v souladu s rozumem, „rozumovat“; pozn. překl.